

Книговидання і держава: у пошуках стратегії

Софія Рябчук

Книжковий ринок – питання статистики

Упродовж років в Україні не проводилось системних статистичних та аналітичних досліджень книжкового ринку. Сьогодні ніхто не може певно сказати, скільки українців читають взагалі, які книги є хітами продажів в Україні, що цікавить людей різних вікових категорій, як часто вони читають, як ставляться до читання, скільки книг імпортується в країну тощо. Немає реальних механізмів митного контролю й обрахунку імпортованої книжкової продукції (митниця книги приймає на кілограми, а не штуки) чи боротьби з піратством.

Лише завдяки зусиллям окремих неурядових організацій, зокрема Міжнародного фонду «Відродження» й Української асоціації книговидавців та книгорозповсюджувачів, а також завдяки обліку надходжень до Книжкової палати ім. Федорова, маємо скупі дані про окремі ніші книжкового ринку. Очевидно, що у подібних дослідженнях має бути насамперед зацікавленою держава, оскільки без попереднього глибинного аналізу будь-які державні дії у цій сфері не мають жодного сенсу.

За словами начальника відділу книгорозповсюдження та виставок департаменту видавничої справи та преси Держкомтелерадіо Т.Головка, в Україні немає спеціальної інституції, яка могла б займатися вивченням подібних питань¹. У середовищі фахівців згадується дві досить відмінні цифри щодо кількості українців, які не мають потреби у читанні книжок: 35% населення, за висловом директора «Укрвидавполіграфії», та 46% – згідно з даними певного «соціологічного опитування». Ці 46% без будь-яких посилань наведені у тексті концепції «Державної цільової програми популяризації вітчизняної книговидавничої продукції на 2009-2012 рр.» (документ, підготований Держкомтелерадіо та ухвалений Кабінетом Міністрів 28.05.2008 р.).

Можна припустити, що дані про 46% українців, які не читають, виснувані приблизним підрахунком із дослідження компанії ГФК-Україна на замовлення МФВ, проведеним у 2006 р. Один із аспектів дослідження – підрахунок кількості мешканців, які **не купили** жодної книги за останні 3 місяці. Таких 58% з усього населення України. Утім, лише 55% з них не читають, бо не мають інтересу до читання. Натомість, 28% не купували книг останнім часом, але читають. І лише про 17% незрозуміло, чи вони не купують, але читають, чи навпаки. Відповідно, взагалі не читають книг від 32% до 46% українців. Різниця між цими двома цифрами занадто велика, щоб на них посилалися у регуляторних державних документах. У кожному разі, число тих, хто не читає в Україні, перевищує показники західних країн.

Табл. 1.

Країна	Україна (2006)	США (2007)*	Чехія (2007)**	Польща (2007)***
Не прочитали жодної книги	32%-46%	27%	17%	32%

* Associated Press-Ipsos, серпень 2007 р.

** Міністерство статистики ЧР, 2007 р.

*** Centrum Badania Opinii Społecznej (CBOS), 2007 р.

¹ Градоблянська Т. Люди припиняють мислити? // Голос України. – 21.08.2009 р.

У згаданому документі Держкомтелерадіо також без посилань сказано, що «ситуація в Україні ускладнюється тим, що внутрішній ринок книжкової продукції заповнений більш як на 90 відсотків продукцією іноземних видавництв, виданою переважно російською мовою». Ні в кого не виникає сумнівів про факт домінування російської книги на українському ринку, проте 90 відсотків імпорту – це досить застарілі, як на 2008 р. експертні оцінки. За даними Книжкової палати, Україна опублікувала у 2008 р. 1,2 примірники на одного мешканця, якщо ж додати умовних 90% імпорту, вийде, що українцям доступні 12 примірників на мешканця на рік. Це при тому, що ринок США (2-й за величиною у світі) публікує 11,5 книжок на мешканця на рік, а ринок Росії (3-й за величиною у світі) – публікує 5,3 книги. Крім того, за експертними оцінками² у період кризи частка російського імпорту на українському ринку поступово зменшується.

Тож головною проблемою державної політики у книговидавничій сфері, про яку варто сьогодні говорити, є недостатня вивченість ситуації та цілковита відсутність цілісної стратегії. Тобто, брак розуміння державної ролі у налагодженні механізмів сприяння комерційній сфері, що є важливою для держави не лише в економічному, але й в освітньо-духовному сенсі.

Законодавча історія

Очевидно, що Росія та її добре розвинена книжкова індустрія завжди буде сильним гравцем на ринках тих країн, які вільно читають російською. Пояснення цьому – велика культурна метрополія та культура читання, звідси – великі тиражі, що зумовлюють низьку собівартість одиниці продукції та міцні позиції каналів дистрибуції російських книжок. Такі тенденції почали формуватися ще у 1995 р., коли Російська Федерація запровадила низку пільг на книговидання. Цей крок дав можливість російському ринку за два роки зрости учетверо і добре укріпитися на слабкому ринку українському.

Зупинити такий бліцкриг з боку російського ринку було під силу тільки державі, а не окремим видавцям. Натомість, ті два роки, що стали вирішальними для формування російського ринку, виявилися роками вичікування з боку можновладців українських. Того ж 1995 р., коли пільги у Росії дозволили майже удвічі здешевити виробництво книги порівняно з Україною, президент Кучма видав нереалістичний указ, де йшлося про державні інвестиції у поліграфічну галузь України, які в сьогоднішньому еквіваленті мали б дорівнювати близько 1 млрд доларів США (1% відсоток тодішнього ВВП). В указі згадувалося про важливість «відміни податку на додану вартість, зведення до мінімуму або повне звільнення від податку на прибуток видавництв, ...підприємств поліграфії та книгорозповсюдження, які випускають і розповсюджують літературу, що входить до сфери державних інтересів», проте видання маловпливового закону «Про видавничу справу» і звільнення від ПДВ відбулося аж через 2 роки – якраз згадані визначальні 2 роки.

Варто зазначити, що у Законі «Про видавничу справу» 1997 р. щодо пільг сказано таке: «Держава надає підтримку видавництвам, видавничим організаціям, поліграфічним та книготорговельним підприємствам, що випускають або розповсюджують не менше 50%

² http://uabooks.info/ua/book_market/analytics/

продукції державною мовою, ... шляхом надання пільг щодо сплати податків і зборів». Утім, Закон 1997 р. не мав прямої дії, а в підзаконних актах ця протекціоністська норма уже не згадувалася.

Після різкого зниження кількості виданих в Україні книжок у 1999 р. представники українського ринку почали бити на сполох. Тоді було опубліковано 0,37 книжки на одного українця (див. табл.2), що частково зумовлювалося впливом фінансової кризи 1998 р., але більшою мірою (про це свідчить тенденція попередніх років) – непродуманою податковою політикою. Тож у 2001 році було ухвалено Закон «Про внесення змін до деяких законів України з питань оподаткування», що найбільше сприяв діяльності поліграфічних підприємств. Цього ж року кількість найменувань і тиражів книжок, виданих в Україні, почала зростати (див. табл.2).

Наприкінці 2002 р. було прийнято Закон України «Про підтримку книговидавничої справи», остаточна версія якого запрацювала з 1 січня 2004 р. Відповідно до Закону, книговидавничі підприємства було тимчасово звільнено від сплати ПДВ, митних тарифів та податку на прибуток, але державна мова чи державні інтереси, згадані у попередніх документах тут уже не фігурують. Йдеться про пільги для діяльності з виготовлення книжкової продукції, яка виробляється в Україні.

Деякі видавці україномовної книжки стверджували, що такий закон стане лише прикриттям для махінацій та можливістю для ще потужнішого розвитку російського книговидання. Його і справді можна вважати насамперед великою підтримкою для українських поліграфічних підприємств, але й не меншою – для багатотиражної російськомовної книги. До того ж, російські видавничі гіганти розпочали кампанію відкриття дочірніх підприємств в Україні та друку власної продукції в межах України, економлячи на податках, якими в Росії вже обкладають книговидавців. Разом з тим, як показує статистика (табл. 2.) і свідчать видавці, закон таки допоміг українській книжковій справі: кількість назв та примірників, надрукованих в Україні щороку зростає. Коли у 2002-2003 рр. на одне півріччя податкові пільги було відмінено, кількість надрукованих українських книжок різко впала. Це свідчить про критичну важливість пільгового режиму оподаткування для книговидавничої справи.

Табл. 2.

Випуск книг за даними Держкомстату у 2000-2008 р.

*2009 р. – орієнтовні показники, вираховані з даних за перше півріччя 2009 р. та за загальними видавничими тенденціями попередніх років.

Думка експерта: Мар'яна Савка, головний редактор «Видавництва Старого Лева»

Податкові пільги українським видавництвам дуже потрібні. Адже йдеться не просто про бізнес – ми ж не тиріжки продаємо – йдеться про культурно-просвітницьку діяльність, вплив на духовний розвиток нації. Про запровадження пільг виключно для україномовної книги (а не тієї, що вийшла в Україні), я б висловлювалася дуже обережно: це безумовно спричинить політичні спекуляції та скандали, так як це було із постановою про запровадження суто україномовного дубляжу фільмів у кінотеатрах. Я маю надію, що з часом ми зможемо конкурувати з російськомовною книгою, адже ринок заповнений російськими книгами у тих сегментах, де бракує українських.

Варто зазначити, що за даними Європейської федерації книгопродавців³, у 2009 р. лише 3 країни Європи (Болгарія, Данія, Латвія) не передбачали податкових пільг у сфері книговидавництва. Таким чином, хоч і трохи запізно, Українська держава таки приєдналася до більшості європейських країн, запровадивши пільговий режим оподаткування (недавно його продовжено до 2015 р.) української книги.

Державні ініціативи у сфері книгорозповсюдження

Однією з найбільших проблем української книги є її недоступність до споживача через надто слабку мережу розповсюдження. Відповідно, існує декілька державних ініціатив щодо підтримки галузі. Нездатність книгарень винаймати свої приміщення за такими ж орендними ставками, як і більш прибуткові сфери бізнесу, спровокувала появу у січні 2009 р. Постанови Верховної Ради «Про запровадження мораторію на виселення ... бібліотек, видавництв, книгарень, підприємств книгорозповсюдження із займаних ними на законних підставах приміщень державної та комунальної власності». Бюджет України на 2009 р. в описовій частині теж згадує про позаконкурсні умови оренди державного та комунального майна для видавців та книгорозповсюджувачів у разі, якщо останні реалізують понад 50% книг українською мовою. Проте статистики, скільки видавництв і книгарень (окрім державних) винаймають державне майно та реально потребують даної пільги, знову ж таки бракує.

У червні 2008 р. за проектом Держкомтелерадіо уряд видав Розпорядження «Про вимоги щодо функціонування об'єктів роздрібної торгівлі книжковою продукцією». Згідно з ним, було затверджено нормативи забезпечення населення книгарнями у регіонах. Відповідно до цих норматив, у кожному населеному пункті до 5 тис. мешканців має бути книжковий кіоск, від 5 тис. мешканців – книжковий прилавок, а від 20 тис. мешканців – магазини різного розміру. Ці нормативи є лише рекомендаційними, а не обов'язковими до виконання у зв'язку з невідпрацьованою системою супровідних нормативно-правових актів. Згідно зі звітом Держкомтелерадіо за 2008 р., в Україні налічується 6724 об'єкти роздрібної торгівлі, з них – 1116 книгарень. І хоча у країнах Центрально-Східної Європи цей показник щонайменше

³ <http://www.ebf-eu.org/studies.html>

уп'ятеро вищий, у сфері книгорозповсюдження, здавалось би, спостерігаємо стрімке зростання – утричі за 4 роки:

Рік	Кількість книгарень
1990	1110
2004-2005	380
2007	500
2008	1116

Як бачимо, дані 2008 р. дорівнюють кількості книгарень в Україні на початку 1990-х років. Та оскільки ситуація у сфері книготоргівлі різко відрізняється від початку 1990-х років в гірший бік, можна припустити, що ефекту від регуляторного акту небагато. А навіть за наявності численних книгарень, немає системи моніторингу асортименту та продажів, а головне – докладається замало зусиль до популяризації продукту (про це далі). Ситуація з книжковими прилавками та кіосками ще складніша – нерідко задля звітності перед центром, регіональна влада зараховує до точок книгозбуту полицю, де між хлібом і рибою лежать 3-4 книги.

Думка експерта: Олександр Афонін, президент Української асоціації книговидавців та книгорозповсюджувачів

Питання створення книгарень саме по собі нічого не вирішує. Це питання — один із елементів, хоча й суттєвих, цілої системи створення книги. Є ще проблеми фінансування, кредитування, держзамовлення, пропаганди, популяризації... І якщо рішення по кожному з цих пунктів приймати з величезним відрізком часу між ними, то це лише погіршить (і погіршує) ситуацію в цій сфері.

Існує декілька важливих проектів нормативно-правових актів (наприклад, розроблений Держтелерадіо проект постанови «Про затвердження Порядку надання фінансової підтримки видавництвам, видавничим організаціям, підприємствам поліграфії та книгорозповсюдження через механізм здешевлення кредитів»), які мали б забезпечити усю систему створення книги. Ці проекти свідчать, що у профільних відомствах є певне розуміння найбільш необхідних кроків у сфері, проте, як видається, вони надто розрізнені та непереконливі для урядовців.

Державні програми підтримки книговидання

Назагал суми, які держава виділяє безпосередньо на книговидання в Україні є чималими – це витрати, що їх здійснює Міністерство культури і туризму на закупівлю книжок у бібліотеки, витрати Міністерства освіти на підручники, методичну літературу та наукові видання, кошти Держкомтелерадіо на програму «Українська книга», кошти інших галузевих міністерств на публікації в межах їхніх наукових та навчальних інституцій, кошти НАН України, витрати обласних та міських бюджетів на комплектування бібліотечних фондів та випуск соціально значущих видань. На жаль, точної цифри на сьогодні не маємо – і це теж велика проблема відкритості, а звідси – раціональності та ефективності державної політики у книговидавничій сфері. Можна припустити, що йдеться про великі, як для галузі, кошти – як відомо, лише 19% від загальної кількості назв, виданих в Україні у 2008 р., складала навчальна література, оплачена Міносвіти.

Бюджет України на 2009 р. передбачає забезпечення 2-х великих дотаційних програм підтримки книговидання: Державної програми «Українська книга», виконавцем якої є Держкомтелерадіо, а також програми бібліотечних закупівель, що проводиться в межах «Державної програми розвитку та функціонування української мови на 2004-2010 рр.» і курується Міністерством культури і туризму.

Програма «Українська книга» - це програма випуску книги, де на конкурсній основі відбирається перелік видавничих проектів-переможців. Далі Держкомтелерадіо оплачує 100% від усіх витрат на редакторську підготовку і друк книжок. За програмою Міністерства культури і туризму відбуваються державні закупівлі україномовних книг відповідно до ціни та якості, запропонованої видавництвом. Обидві програми мають на меті підтримку та популяризацію україномовної книги, уся закуплена продукція надходить у бібліотеки мережі Міністерства культури і туризму.

2008 року обидві програми сягнули піку фінансування – МКТ було витрачено 28 млн грн. на державні закупівлі, Держкомтелерадіо отримало з держбюджету 36,2 млн із 40 запланованих млн грн. на видання книжок (для порівняння: у 2007 р. МКТ витратило 6 млн грн, а Держкомтелерадіо – 20 млн грн). Таке фінансування можна вважати достатньо високим, оскільки із близько 120 вже затверджених Кабінетом міністрів цільових програм у сфері культури, більшість існує лише на папері, не отримуючи коштів.

Програма бібліотечних закупівель

У 2007 р. Рахункова палата, провівши аудит використання Міністерством культури коштів на бібліотечну галузь загалом, заявила, що «відсутність своєчасних ефективних управлінських рішень з боку Міністерства культури і туризму ... привела галузь до жалюгідного стану і розвитку стійких негативних процесів».

Табл. 3

Динаміка скорочення мережі бібліотек системи МКТ

Станом на:	Всього	З них на селі	Бібліотеки для дітей
01.01.2000	19006	15429	1238
01.01.2001	18976	15413	1226
01.01.2002	18915	16301	1220
01.01.2003	18883	15270	1217
01.01.2004	18586	15072	н/д
01.01.2005	18472	14920	1184
01.01.2006	18423	14883	н/д
01.10.2007	17723	14920	н/д

За такої ситуації державна програма підтримки бібліотечної галузі мусила б мати великий резонанс. Відколи наприкінці 2003 р. була затверджена «Державна програма розвитку та функціонування української мови на 2004-2010 роки» і до 2008 р., Міністерство культури і туризму закупило в межах програми для мережі бібліотек близько 800 видань загальним накладом 2 млн. 758 тис. 545 примірників на суму 50,34 млн грн.

Завдяки існуванню програми та рознарядок на місцях, а також покращення загальної економічної ситуації в країні до середини 2008 р., місцеві бюджети змогли виділити більші суми на поповнення фондів та ремонти бібліотек, ніж у попередні роки. Проте, навіть про стабільний стан галузі говорити зарано. Щодо ситуації 2009 р., то розміри фактичного фінансування книгозакупівель на рівні місцевих бюджетів ще невідомі. Міністерство культури та туризму цього року не отримало жодних коштів на забезпечення програми. Зі слів Президента Ющенка на Форумі видавців у Львові можна здогадуватися, що зі спеціального фонду держбюджету, можливо, буде виділено тільки 1,5 млн грн. на поповнення бібліотечних фондів.

Хоча за останні 5 років ситуація з комплектуванням бібліотечних фондів з місцевих бюджетів поступово покращується, усе ж сьогодні ще є в Україні бібліотеки, які отримують книги лише з центру завдяки існуванню державних програм. У сфері поповнення бібліотечних фондів існує 3 головні проблеми:

1. Регулярне недофінансування з місцевих бюджетів (особливо сільських бібліотек);
2. Критичний брак інформації про новини на ринку, оскільки видавці не мають достатньо ресурсів для поширення цих даних по цілій бібліотечній мережі;
3. Звиклі до інформаційного вакууму регіональні бібліотекарі не завжди здатні професійно сформулювати перелік книг, яких бракує.

Дуже важливим чинником з'ясування читацьких потреб є недавно запроваджений у бібліотеках «Листок читацького попиту», що є реальним інструментом вивчення попиту в Україні. Але й самі читачі, як і бібліотекарі, не володіють повною інформацією про цікаві книги, що з'явилися на ринку. Саме тут на початковому етапі могла би згодитися тимчасова державна підтримка – у налагодженні способу поширення інформації. Микола Сенченко, директор Книжкової палати України згадував у 2006 р., що Палата відмовилася від публікації каталога усіх видань, бо книжки до неї надходять з 7-8-місячним запізненням. Сьогодні це видавниче запізнення обумовлене мотивацією видавця – він не поширює інформації про книгу, а лише мусить надіслати примірник для присутності у загальнодержавному архіві. Утім, заради присутності в електронному класифікованому каталозі, яким користуються і бібліотеки, і широка громадськість, видавець би швидше надавав інформацію.

З одного боку, поповнення бібліотек за рахунок програм державного бюджету, з особливим акцентом на східні та південні області, де україномовна література складає в кращому разі 40% бібліотечних фондів, вирішує одночасно усі три згадані проблеми. Разом з тим, подібна державна політика не вирішує, а тільки заморожує негативну ситуацію. Без програми популяризації читання, підвищення кваліфікації бібліотекарів, роботи з місцевою владою, що має бути зацікавлена у підтримці власних бібліотек, ефективність від програми буде невисокою. В ідеальному варіанті підбирати літературу мають самі бібліотеки, відштовхуючись від наповненості власних фондів, попиту на книги тощо.

Хоча списки книжок, що їх закуповує Міністерство, назагал досить широко представляють українську та світову художню літературу (майже 400 найменувань у 2008 р.), до процесу реалізації програми існує чимало питань. Скажімо, на яких підставах і за якими критеріями та дослідженнями бібліотечних потреб, книги закуповуються різними тиражами? Чому до списків потрапляють книги, що їх видали за іншою статтею державного бюджету та

розповсюдили по тих самих бібліотеках (наприклад, книга Ф. Моргуна «Сталінсько-гітлерівський геноцид українського народу», видана за Програмою «Українська книга», а також закуплена за програмою МКТ)? Не надто репрезентативною є підбірка наукових видань: із 15-20% відсотків наукових та науково-популярних видань, закуплених на область, 5-6-ту частину складають твори сучасних та колишніх депутатів та чиновників Д.Павличка, В.Яворівського, Л. Танюка, Р. Лубківського тощо, які, як державні службовці, не повинні би користуватися державними програмами.

Однак, є певні позитивні зрушення, що їх спостерігаємо за останній рік: Міністерство ухвалило рішення провести опитування серед бібліотек, що має на меті вивчення ефективності та виявлення недоліків власної програми бібліотечних закупівель. Міністерство намагається з'ясувати в обласних бібліотек принципи розподілу книг по регіону, попит на ці книги, заходи популяризації тощо. А головне, інформація про назви, кількість закуплених книг, кошти, що на них витрачено, розподіл книг по регіонах тощо стала відкритою для широкої громадськості, на відміну від попередніх років.

Програма «Українська книга»

Програма державного замовлення на випуск соціально значущих видань існує з 1997 р., а з 2005 р. вона називається «Українська книга». За правилами Програми, Держкомтелерадіо замовляє у тих видавництвах, що пройшли попередній конкурсний відбір, публікацію певного тиражу книги та розповсюджує його по бібліотеках. Найдалішою точкою розповсюдження є обласні бібліотеки, які повинні поширити книги далі, аж до сільських бібліотек.

Зобов'язання розповсюдити продукцію бере на себе сам видавець, за що звітує перед Комітетом у тримісячний термін. Видавець має право за свій кошт додрукувати частину тиражу для поширення на ринку. На програму «Українська книга» в різні роки виділялося від 5-ти до 40-ка млн грн. У 2009 р. передбачено 20 млн грн, 3,8 млн з яких підуть на погашення кредиторської заборгованості за минулі роки. На решту коштів заплановано видання 80 найменувань книжок, утім, цього року можна очікувати значне недофінансування програми.

Програма «Українська книга» є чимсь середнім між державною програмою бібліотечних закупівель (і тут її функція збігається з програмою МКТ) та типовою для західних країн програмою державних грантів на підтримку національного книговидавництва. Скажімо, чеське Міністерство культури виділило у 2009 р. на підтримку власного видавця коштів в еквіваленті на 1 млн грн. (хоча книжковий ринок у Чехії за кількістю найменувань близький до українського). Основна відмінність «Української книги» від грантових програм у тому, що вона фінансує книговидання на 100% та передбачає не вільний продаж тиражу, а розповсюдження по бібліотеках.

Програма «Українська книга» зобов'язана відбирати книги на виконання розпоряджень та доручень Президента України, Верховної Ради України, Постанов і Розпоряджень Кабінету Міністрів України, на відзначення ювілейних і пам'ятних дат держави. На ці розпорядження іде в середньому 1/3 бюджету Програми. Наприклад, серія «Бібліотека Шевченківського комітету», в межах якої на 2009 рік заплановано видання 13-ти з загальної кількості у 80 книг (1/6 частина), нагадує обов'язкове засилля класиків марксизму-ленінізму, що готувалося до друку в радянські часи. З одного боку, логічно, що держава підтримує власну премію, а з іншого – найвища літературна премія країни має означати високу якість та популярність, а

відповідно – економічний зиск для видавництва. Відповідно, потреби у дотаціях немає. Подібна ситуація з класиками української та світової літератури, на яких є постійний попит з боку учнів та студентів, – це мали б бути економічно вигідні проекти, які не потребують державної допомоги. Якщо ж проекти видань підтримуються виключно з метою якнайширшого розповсюдження по бібліотеках (і тому «Українська книга» підтримує популярні видання на рівні з «некомерційними»), то різниці між Програмами МКТ та Держтелерадіо, по суті, немає.

Аналіз книжок, підтриманих в межах Програми, нерідко засвідчує брак певної логіки – тут також цілковито незрозумілим є принцип визначення накладів книжок. Скажімо, якщо книга Ю.Шаповала «Україна в добу "великого терору": 1936-1938 роки» видається накладом у 500 примірників, то подібне вже згадуване видання Ф.Моргуна «Сталінсько-гітлерівський геноцид українського народу» публікується 10-тисячним тиражем та ще й закуповується додатково Міністерством культури і туризму. Насторожує підтримка таких вузьких видань, як 14-й том «Щоденників» Л.Танюка, що містить історію про один, хай і широкий епізод з життя письменника-депутата. При тому, що інші томи поступово викупує МКТ для поширення по бібліотеках. Звідси головна проблема Програми «Українська книга» – немає чіткої концепції, тож відбір відбувається за двома протилежними критеріями: 1) підтримка популярних книжок, як-от антологія «Бу-Ба-Бу», твори С. і М.Дяченків, класиків української та світової літератури, що входять у навчальну програму; 2) підтримка менш популярних наукових видань чи творів маловідомих авторів, які входять у сферу державних інтересів, але мають надто малі шанси на публікацію без державної підтримки. Якщо обидва критерії важливі, їх треба було би прописати у порядку формування та реалізації Програми та виділити певні квоти на подібні видання.

Однак не можна заперечити, що для багатьох видавців української книги сьогодні Програма «Українська книга» – це єдиний спосіб видати книжку більшим накладом, отримати обігові кошти для розвитку діяльності та бути представленим у бібліотеках віддалених від видавця регіонів. Водночас Програма охоплює не надто велику кількість видавництв, тому говорити про значні зміни в українському книговидаванні не можемо. Йдеться знову про «залатування дірок» у проблемі, замість системного підходу до її вирішення.

Результати аудиту, проведеного у 2008 р. Рахунковою палатою щодо ефективності використання коштів, отриманих Держкомтелерадіо на випуск книжкової продукції за програмою "Українська книга"» ще раз підтверджують, що загалом державі бракує чітко сформованої політики у галузі. За даними палати, Держкомтелерадіо не вивчає результатів власної діяльності, а «у загальній кількості видань, випущених на умовах державного замовлення за програмою "Українська книга", тільки 30 відсотків таких, що відповідають читацькому попиту». Висновок був такий, що «кожна п'ята гривня бюджетних коштів використовується з порушенням чинного законодавства та неефективно». Власне, висновки Рахункової палати – це засвідчення несформованості чіткої державної стратегії щодо розвитку книговидавничої сфери.

Думка експерта: Олександр Афонін, Президент Української асоціації книговидавців та книгорозповсюджувачів

Непотрібно роздавати величезні гроші з бюджету видавцям. Роздача коштів ні до чого не призведе. В стані психологічної корумпованості чиновницького апарату, який склався за ці

роки, кошти будуть просто розтягнуті. Гроші потрібно давати видавцям у кредит, але під нормальний допустимий відсоток.

Державна підтримка і переклад

Перекладна література отримує мінімум уваги від держави. Немає жодної спеціальної державної програми підтримки художнього чи наукового перекладу, лише іноземні культурні установи надають перекладацькі премії українським перекладачам. Не існує жодного аналізу якості та кількості перекладних видань, що з'являються в Україні. Натомість у Чеській республіці за статистикою перекладна література складає 33 відсотки від загальної кількості найменувань. Чехи це пояснюють тим, що їхня мова (як і українська) не є надто популярною світовою мовою, бо, скажімо, частка перекладів в англійських країнах у разі менша (3% у Великій Британії та 1% у США). І навіть якщо наші показники нижчі від чеських, все одно йдеться про велику складову книжкового ринку, яка потребує більшої уваги.

Згадані книжкові програми МКТ та Держкомтелерадіо також передбачають закупівлю та підтримку перекладної літератури. Згідно з Програмою «Українська книга» за 2008 р. було підтримано 12 із 221 творів зарубіжних авторів, з них 6 (половина) – це переклади з російської мови. Здебільшого йдеться про російськомовних авторів, чия доля пов'язана з Україною. Серед решти 6-ти неросійських перекладних книжок у Програмі за 2008 р. – Платон, Шекспір, Петрарка. У 2009 р. з 80 підтриманих книжок тільки 3 належать до категорії «Твори класиків та сучасних письменників зарубіжної літератури» - це два видання Миколи Гоголя та збірка творів Шолом-Алейхема.

За програмою поповнення бібліотечних фондів Міністерства культури і туризму у 2008 р. кількість перекладної літератури склала приблизно 1/7 від загальної кількості підтриманих видань. Здебільшого – це дитяча книга, твори класиків та найпопулярніших сучасників світової літератури.

Наукова перекладна література не підтримується жодною із програм. Винятком може бути «Маркетинговий менеджмент» Ф. Котляра, виданий у 2008 р. Хоча логічно б запровадити окрему державну програму підтримки перекладу українською та з української, як це якраз роблять усі країни Європи.

Думка експерта: Ірина Кучма, консультант eIFL.net, з 2001 по 2008 рр. менеджер видавничих програм Міжнародного фонду "Відродження"

Переклад наукової літератури є науковою діяльністю, отже, варто було б передбачити гранти на переклад наукової літератури у державному бюджеті на розвиток науки і дозволити захищати дисертації (скажімо здобувати ступінь кандидата наук і магістра) на основі завершених і виданих перекладів наукової літератури. Університети та науково-дослідні інститути закладали б у свої бюджети кілька грантів на рік на переклад наукової літератури, і Вчені ради визначали б реципієнтів цих грантів з-поміж своїх співробітників. Перекладачі могли б подавати у якості кваліфікаційної роботи свої завершені і видані переклади, якщо ці переклади відповідають коду спеціалізації пошукачів і стандартам академічного видання – містять науковий апарат: передмову/післямову, примітки і коментарі перекладача, показники, тощо. Така практика існує в низці країн, і її варто було б запровадити в Україні.

Популяризація української книги

Регіональні управління культури, Міністерство культури і туризму, Держкомтелерадіо звітують про чималу кількість регіональних днів та фестивалів книги, книжкових ярмарків, телепередач на підзвітних Держкомтелерадіо каналах тощо. Коефіцієнт корисної дії від цієї діяльності є дуже низьким, про що свідчить заповільний зріст книговидавничої галузі в Україні.

Малоефективною є також виставкова діяльність, прописана окремою статтею держбюджету «Інформаційне та організаційне забезпечення участі України у міжнародних форумах, конференціях, виставках», що надається Держкомтелерадіо. 740 тис. грн, що передбачені у цій статті на 2009 р., включають проведення 5-ї Міжнародної київської книжкової виставки-ярмарку, виставки «Книжкові контракти», що відбувається в Українському домі, представлення України на міжнародних книжкових виставках у Москві, Мінську, Варшаві та Франкфурті. Крім того, цього року уперше 100 тис. грн. з цього бюджету заплановано виділити на Форум видавців у Львові. Головна проблема книжкових ярмарків, організованих державою, у тому, що чиновники займаються нечиновницькою справою.

Думка експерта: Олександра Коваль, Президент Форуму видавців у Львові

Мені не видається надто ефективним, коли держава бере на себе організацію ярмарку, замість безпосередніх учасників. Я вважала і вважаю, що ярмаркова діяльність – це комерційний захід, і він має бути оплачений учасниками. Бо участь у ярмарках є нормальною складовою бізнесової діяльності – видавці платять за папір, платять гонорари авторам тощо – так само треба платити за проморційно-маркетинговий захід. Крім того, очевидно є нерівність доступу до бюджетних коштів у різних видавців – адже виставкового місця не вистачить на всіх охочих. Місця отримують 100-200 видавців, і за рахунок податків власних колег просувають свою продукцію.

Ідея Держкомтелерадіо якнайширше представити в центрі продукцію усіх регіонів країни має сенс, але, як стверджує п. Коваль, «через ярмарок органу держуправління її втілити неможливо, оскільки просування книжок – це справа кожного окремого регіонального видавництва. Якщо видавництво не зацікавлене, то жодна державна установа не допоможе». Натомість державна підтримка потрібна для некомерційних частин виставок – у випадку Форуму видавців – це велика супутня культурна програма, яка дійсно потребує чималих дотацій, хоча 100 тис. грн., виділених з держбюджету цього року, складуть близько 5% загального кошторису львівського Форуму.

Натомість усі експерти в один голос твердять, що якраз популяризація читання, зокрема україномовної книги, промоція бібліотечної діяльності, проведення різних літературних заходів – це сьогодні найнеобхідніші кроки для розвитку українського книжкового ринку.

Для прикладу, у США, після появи низьких показників читання у 2002 р. найпопулярніші ЗМІ країни активно обговорюють це питання, створюючи таким чином інформаційний шум довкола проблеми. Як повідомляє «Нью Йорк Таймз», у 2008 р. відсоток тих, хто читає художню літературу збільшився від 46% у 2002 р. до 50% завдяки популярним телепрограмам, що їх спонсують центральні та місцеві органи влади («Велике читиво» - програма ВВС того ж типу, що «Великі українці»; «Одна книга, одне місто» - передача на місцевих каналах, що залучає ціле місто до обговорення однієї книги), завдяки читальним клубам, що їх організували найпопулярніші ведучі США, як-от Опра Вінфрі, а також роботі

вчителів, бібліотекарів, батьків тощо, які жваво відреагували на заклик держави. Як показує американський досвід, такі державні ініціативи здатні досягти високого результату за невеликі державні кошти.

Думка експерта: Юрій Рибачук, журналіст

Держава насправді не може зробити чогось ефективного на книжковому ринку – навіть якщо матиме достатньо грошей в бюджеті. Бути гравцем на ринку — це просто не її функція. Тому на таку «підтримку» завжди будуть нарікання, завжди це буде ведмежою послугою. Що може робити держава? Закуповувати книжки для бібліотек. Давати гранти на переклади соціально значущих книжок, встановлювати літературні премії, підтримувати лексикографічні, енциклопедичні видання, випускати академічні видання українських класиків тощо. Треба тільки чіткі концепції, прозорі процедури і громадський контроль.

30 вересня цього року український уряд затвердив «Концепцію Державної цільової програми підтримки та розвитку читання на період до 2015 року», а також «План заходів щодо розвитку бібліотечної справи в Україні». Якщо ці проекти, разом з уже згаданими проектами програм Держкомтелерадіо про популяризацію книги та здешевлення кредитів для книговидавничої справи, таки незадовго будуть планомірно та професійно реалізовані, зможемо говорити про певну стратегію сприяння (а не безпосереднього втручання) у розвиток книговидання, що її вибудовує держава. За умови, що паралельно буде запроваджено практику систематичного дослідження книжкового ринку та прозору схему фінансування.